

Філософсько–психологічна проблематика в Німецькому Просвітництві XVIII ст.: Й.Тетенс

Розглядається філософсько–психологічне вчення одного з провідних представників Німецького Просвітництва, різнобічного вченого і оригінального філософа Йоганна Тетенса, у контексті значення його поглядів для подальшого розвитку відносин між філософією і психологією у XIX ст.

Ключові слова: Німецьке просвітництво, психологізм, антипсихологізм.

Німецьке Просвітництво надзвичайно багате іменами і проблематикою філософських досліджень. Філософська психологія посідає серед цих проблем досить вагоме місце. У цей період виникає кілька цікавих систем, присвячених дослідженню людської природи взагалі, і людської свідомості зокрема, причому здобутки цих систем ще недостатньо оцінені до сьогодні. Проте, ці системи відіграли важливу роль у становленні та розвитку наукової психології XIX ст., фактично виступали підґрунтям цього розвитку. Поруч з Хр. Вольфом і вольфганською школою, одним з найбільш оригінальних мислителів філософсько–психологічного спрямування, безпосереднім попередником І. Канта, був Йоганн Ніколас Тетенс (Johannes Nikolaus Tetens, 1736–1807).

Між тим, Німецькому Просвітництву в цілому не дуже поталанило у вітчизняній історії філософії, яка традиційно концентрувала свою увагу переважно на німецькій класиці. Що ж до Й. Тетенса, то він і у світовій історико–філософській науці знаходиться у сутінках І. Канта (це, власно, почалось ще за його життя), і періодичні сплески «Тетенсова ренесансу» навіть у Німеччині швидко закінчувались. Наприклад, у 1913 році намагання перевидати його філософські твори зупинилось уже на 1 томі; а в 1979 році міжнародне видавництво Georg Olms почало видавати чотирихтомне зібрання творів німецького мислителя, проте зупинилось на перевиданні 2–х томів його «Дослідів».

Філософії Й. Тетенса спеціально присвячені праці російських дослідників В. Жучкова [5;6;7] і А. Круглова [9;10;11], у тому числі докторська дисертація останнього «И. Н. Тетенс и дискуссия о метафизике в немецкой философии второй половины XVIII века» [8]. А. Круглову належать і перші переклади Й. Тетенса російською мовою [12]. Особливо місце в дослідженні філософської психології XVIII ст. посідають праці В. Васильєва [2;3;4], який підняв на новий рівень цей науковий напрямок, використавши чимало кількості раніше практично невідомих джерел, у тому числі

детально розглянувши і філософське–психологічне вчення Й. Тетенса. На жаль, в українській історико–філософській науці спеціального дослідження філософії Й. Тетенса поки що не було.

Метою цієї статті є експлікація філософсько–психологічного вчення видатного представника Німецького Просвітництва Йоганна Тетенса у контексті значення його системи для подальшого розвитку відносин між філософією і психологією у ХІХ ст.

Німецька філософія ХVІІІ ст. активно розвивала дослідження людської свідомості, підрозділяючи ці дослідження, починаючи з Хр. Вольфа, на емпіричну і раціональну психологію. При цьому активно залучались здобутки мислителів інших країн. Так, у середині століття в Німеччині стає дуже популярним вчення про душу Д. Юма, який, безумовно, відкрив нові горизонти емпіричної психології. У Німеччині з'явилися філософи, які позитивно сприйняли ідеї Д. Юма і в деяких відношеннях просунулись на кілька кроків уперед. Найяскравішим з таких мислителів був німецько–данський філософ Йоганн Ніколас Тетенс. Його «систематична психологія» – продукт складного синтезу різних концепцій європейської філософії Нового часу. Вона викладена в об'ємній двотомній праці «Філософські досліди про людську природу та її розвиток» («*Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung*», 1777) [13], а також у творі «Про загальну спекулятивну філософію» («*Über die allgemeine speculativische Philosophie*», 1775), в якому він виражає своє ставлення до сучасної йому філософії і пропонує методи її вдосконалення. Зокрема, тут він протиставляє британську і німецьку філософські традиції. Перевагою британської філософії є її опора на «метод спостереження». Тетенс вважає, що тільки ґрунтуючись на інтроспекції можна сподіватися на досягнення вірогідності і досконалості у філософії. «Британські філософи могли б служити нам зразком у спостереженні; але вони не повинні бути такими в спекулятивній філософії» [12,166]. Відповідно, німецька філософія переважає систематичністю, хоча й занадто абстрактною і відстороненою.

Тетенс пропонує поєднати переваги британської і німецької філософії, розбудувавши систематичне інтроспективне вчення про душу. Він висловлює й іншу принципову думку: онтологія має будуватись на основі філософської психології, вчення про душу повинно стати фундаментом метафізики. «Трансцендентна філософія, або основна наука, має піддаватись розробці в першу чергу як частина спостерегаючої філософії про людський розсудок і його способи мислення, його поняття і способи їх виникнення, перш ніж вона зможе стати певною загальною наукою розуму про предмети поза нашим розсудком» [12,161].

Тетенс знаходиться під виразним впливом Юма, хоча його ставлення до шотландського емпірика амбівалентно. З одного боку, він традиційно критикує його за скептицизм, але з іншого він впевнений у величезному значенні Юмових ідей. Вплив Юма на філософію Тетенса проявляється, зокрема, у частковому засвоєнні Тетенсом нової, «феноменологічної» постановки філософських питань (наприклад, питання про нашу впевненість у зовнішньому існуванні речей), а також у намаганні дати позитивне розв'язання деяких Юмових проблем – зокрема, проблеми причинності та єдності душі.

На першій план Тетенс висуває інтроспекцію, «метод спостереження». Щоправда, далеко не все, що, як здається, ми спостерегаємо, дійсно реально існує. У випадку зовнішнього спостереження ми відносно легко

відрізняємо ілюзію від реальності, але у внутрішньому почутті зробити це значно складніше. Необхідно постійно перевіряти себе, а результати спостережень узагальнювати і систематизувати.

Втім, на думку Тетенса, філософська психологія не повинна обмежуватись виключно спостереженнями – вони мають бути доповнені міркуваннями, які допоможуть нам проникнути за поверхню речей. Тут Тетенс вже вступає у царину раціональної психології, застосовуючи власний редукціоністський підхід, відмінний від Вольфова. Після рішучої критики Юмом можливостей раціонального пізнання душі, Тетенс усвідомлює необхідність перегляду занадто оптимістичних Вольфових підходів, і пропонує свій підхід, який ґрунтується на можливості гіпотетичного дослідження сутності душі.

Отже, філософська психологія Тетенса складається з двох частин: феноменологічної і гіпотетичної. Перша, в цілому, відповідає емпіричній психології Вольфа і «ментальній географії» Юма. Друга тематично співвідноситься з раціональною психологією Вольфа. Феноменологічна частина філософії Тетенса має суто науковий, тоді як гіпотетична – явний світоглядний характер. У феноменологічній частині Тетенс здійснює кропіткі, «мікроскопічні», як він сам їх називає, дослідження, які ґрунтуються на ретельних спостереженнях, котрі фіксуються в точних дескрипціях. У «світоглядній» частині Тетенс широкими мазками створює масштабний портрет людської природи.

Філософська психологія Тетенса має виразний генетичний характер. Природа людини полягає в тому, що це істота, здатна змінюватися і розвиватися. Від усіх інших бутєвих інстанцій вона відрізняється тим, що здатна до вдосконалювання. Майже як екзистенціалісти ХХ ст., Тетенс вважає, що сутність людини не дана одразу. Людина робить себе сама. Те в людині, що може розвиватися, – це її діяльна функція (вона і є «абсолютне» в людській природі). Розвиток людини (і людства) полягає в підвищенні її активності і, отже, автономності та свободи. Якщо говорити про людство в цілому, то воно у своїй історії послідовно проходить три стадії: «дикості» (панування чуттєвості), «варварства» (перевага пристрастей) і «цивілізації» (панування розуму і свободи). Подібні етапи проходить і окрема людина. У дитинстві вона поглинена чуттєвими уявленнями, у підлітковому віці – емоціями і пристрастями, і, нарешті, зрілий вік характеризується гармонічною взаємодією всіх здібностей душі з визначальною роллю розуму. Лише в зрілому віці людина стає самостійною одиницею, особистістю.

Саме з генетичним розумінням діяльної сторони людини пов'язана і редукціоністська програма Тетенса, тобто спроба показати виникнення одних душевних здібностей з інших, і, кінець кінцем, з першої (основної) здібності. Він вважає, що перехід однієї здібності в іншу може бути пов'язаний з підвищенням її активності. Активність – це та психологічна перемінна, зміна якої в бік збільшення приумножує здібності душі.

Обговорюючи проблему виникнення ідеї єдиного Я. Тетенс полемізує з юмовою теорією душі як пучка перцепцій. Він намагається довести, що кожна перцепція з необхідністю мислиться нами як така, що виділяється з певного єдиного і безперервного психологічного поля, в якому і відбувається рух перцепцій. Тому неможливо трактувати перцепції як частини душі. Душа є єдиною і тотожною. «Навряд чи може бути інше, ще більш наочне положення спостереження, ніж те, «що Я, що дивиться, тотожно

тому Я, що чує, що вкушає, що нюхає, що мислить і воліє, навіть якщо ми і не знаємо, чим є ці душевні прояви і маємо про них лише такі ж плутані і відносні уявлення, якими є наші тілесні явища. Я у висловах «я почуваю, мислю, піддаюся впливові, страждаю, дію» настільки є однією й тією самою сутністю, річчю або силою, називайте як завгодно, що у мене немає ніякого поняття про більшу тотожність, ніж ця тотожність мого Я. Я не можу собі уявити, що А може бути більш тотожно з А, або річ може бути більш тотожна сама собі, ніж мисляче Я з Я, що воліє» [3,77].

Ключовим моментом у Тетенсовій редукції здібностей душі, як вже зазначалось, є активність душі. Він показує, як наростання активності перетворює одну здатність у більш високу, а посилення останньої – у ще більш високу. Найбільш пасивними з безпосередньо даних нам здібностей є почуття. Вони завжди мають справу з теперішнім і є реакцією душі на зовнішню дію. При цьому реакцію, протидію, Тетенс розглядає також як дію, активність – здатність до сприйняття зовнішніх впливів є певного роду діяльністю, схованою всередині чуттєвою активністю.

Збільшення цієї активності призводить до самостійного породження душею уявлень. Тут можливі два варіанти. Або ми можемо відтворювати те, що вже сприймалося, або можемо створювати щось нове. У першому випадку (репродуктивна уява) ми самостійні за формою, у другому (продуктивна уява) – і за формою, і за змістом. Ще один ривок – і замість створення уявлень ми одержуємо зміну речей, тобто вольові акти.

Паралельно Тетенс розглядає розвиток розумової здатності. Вихідним пунктом знову виявляється почуття, але на цей раз особливе почуття – почуття відношень. Ми відчуваємо зміну відчуттів. Ми відчуваємо, що в даний момент відчуваємо щось нове. Це почуття новизни включає відчуття нерівності минулого і теперішнього моменту і підштовхує нашу душу до самостійного порівняння уявлень даного моменту з попередніми. Чим вищою є наша активність у такому порівнянні, тим виразніше ми розрізняємо ці уявлення і тим більше предметів ми здатні охопити. Самостійне розрізнення уявлень – корінь мислення і свідомості. Власне, Тетенс допускає зіставлення уявлень і на рівні уяви. Для того, щоб уява перетворилася на мислення, це зіставлення повинно супроводжуватися свідомістю. Проте сама свідомість теж виростає з розрізнення – зі здатності вирізняти себе від предметів. Потім ці компоненти накладаються один на інший і ми одержуємо новий рівень душевної діяльності, на цей раз чисто розумовий. Можливо і подальше піднесення. Воно полягає в усвідомленні вже не відношень між речами, а відношень як таких.

Наступний етап наростання активності душі в цьому напрямку перехрещується з першим, який йде від почуття до продуктивної уяви і волі. Як наслідок, ми отримуємо моральну і відрефлектовану, або свободну, волю.

Головною опорою Тетенса є «спостерігаючий метод», з приводу якого він прямо апелює до Локка. Проте насправді його методологічний інструментарій багатший за Локковий. Тетенс, як і інші мислителі XVIII ст., свідомий того, що самоспостереження може порушувати перебіг психічних процесів. Але боротися з цим можливо – потрібно перевіряти внутрішні досліди, точно визначати умови самоспостереження, позбавлятися зовнішніх впливів тощо. Крім цього, Тетенс не зупиняється на чистій інтроспекції, а намагається підкріпити її математизованими експериментами, аналогічними тим, які вже в XIX ст. проводив Г. Т. Фехнер. Так, Тетенс описує

механічний пристрій, який дозволяє визначити тривалість існування так званих «пост-відчуттів», тобто безпосередніх образів відчуттів, які певний час зберігаються у свідомості навіть після припинення дії предметів на органи відчуттів. Він дійсно виміряв тривалість пост-відчуттів для зору, слуху та дотику. Як підкреслює В. Васильєв [4], така системна спроба впровадження математики в психологію до Тетенса ніким не здійснювалась; деякі історики психології (наприклад, М. Дессуар) взагалі вважали, що він був першим автором, який ставив математичні досліди з психікою, але насправді у нього були попередники серед природничників (починаючи з Ньютона) і психологів (Д. Гартлі, Й. Ебергард), – проте Тетенс перевершив їх широтою постановки проблеми (раніше йшлося лише про дослідження зору) і успішністю поставлених експериментів.

Значна частина другого тому Тетенсових «Дослідів» присвячена вирішенню одного з найважчих питань раціональної психології XVIII століття – проблеми «матеріальних» і «інтелектуальних» ідей. Суть питання полягала в наступному: де залишаються перцепції після відчуття? У вирішенні цього питання традиційно мислителі Нового часу наголошували на «матеріальних ідеях», тобто певних відбитках у мозку. У процесі спогаду душа активує ці ділянки і отримує новий акт відчуття, нехай і ослаблений. Тетенс намагається неупереджено розібратися в цьому питанні. Говорячи абстрактно, можливі чотири варіанта його вирішення. Перцепції можуть залишатися:

- тільки в душі;
- тільки в тілі;
- і в тілі, і в душі;
- деякі в душі, деякі – в тілі.

Тетенс приймає компромісну позицію: ідеї зберігаються і в душі, і в тілі – в душі зберігаються інтелектуальні ідеї, а в тілі, відповідно, – матеріальні.

Отже, виходить, що душа – це окрема субстанція зі своїм, так би мовити, внутрішнім світом. Проте вона потребує тілесності для реалізації своїх іманентних потенцій. Тетенс часто порівнює тіло з дзеркалом душі. Дивлячись у це дзеркало, душа немов бачить свої недоліки і починає процес їх подолання. Тетенс, таким чином, пропонує певну філософську апологію тілесності. Душа не зводиться до матерії, не є вона і ентелехією тіла. Відкидає Тетенс і платонівсько-декартівську теорію ув'язнення душі в тілі. Душа просто потребує тіла для свого розвитку. Це своєрідна концепція «співробітництва» душі і тіла.

На думку В. Васильєва, Тетенсу, схоже, в цілому вдалось здійснити мрію Юма, тобто поєднати глибоку і популярну філософію. Він сполучає створення вражаючих образів людської природи з рутинною феноменологічною роботою. Більше того, Тетенс органічно поєднує ці компоненти у своїй редукціоністській програмі, яка виступає композиційним стрижнем його «Дослідів». Загалом Тетенса цілком можна розглядати як одного з творців філософської антропології в сучасному значенні цього слова [3,83].

З іншого боку, як зазначає В. Васильєв [2], тема відношення мислення до асоціативної яви, до якої Тетенс неодноразово звертається у своїх «Дослідах», прямо торкається проблеми психологізму, як вона виявилась вже у XIX – на початку XX ст. Йдеться фактично про те, чи потрібно проводити різницю між реальними фактами свідомості та ідеальними

значеннями і зводити останні до перших. Прихильники антипсихологізму вважають, що логічні закони і «поняття» не залежать від устрою людської психіки і взагалі от існування людини та інших мислячих істот.

Тетенс чи не перший докладно висловився з цього питання у зв'язку з тлумаченням операції умовиводу. Умовивід розглядається як послідовний рух думки від посилок до висновку, у процесі якого відбувається певна комбінація ідей. Але за сполучення ідей відповідають закони асоціації. Чи не можна тоді трактувати умовивід як асоціативний процес? Спроба такого витлумачення (яку робили, зокрема, Пристлі, Д. Стюарт. І. Хр. Лоссій) обов'язково призведе до психологізму. Асоціація будь-яких ідей ґрунтується на початковій даності їх предметів у досвіді, а досвід змінюється. Відповідно, той висновок, який сьогодні асоціюється з даними посилками, завтра може бути зовсім іншим, і навіть протилежним. Загальна форма умовиводів, яка виражає закон тотожності, і яка вважається противниками психологізму незалежною від будь-яких суб'єктивних обставин, набуває відносного і випадкового характеру. Тетенс відчуває це, і тому наголошує: «Чи не зрозуміло, що виведення однієї істини з іншої, складання висновків є зв'язуванням ідей, яке сутнісно відрізняється від асоціації в уяві?» [13, В.1,322]. Щоб підкреслити цю відмінність, він пропонує задуматись над тим, що асоціативний хід думок часто переривається різними обставинами і є випадковою низкою подій. Це ніяк не співпадає з тим, що наслідок з необхідністю впливає з посилок.

Отже, необхідно визнати самостійність і апріорність логічних законів. Але проблема ще не розв'язана. Справа в тому, як трактувати закладену в цих законах необхідність. Чи не можуть все ж такі логічні форми мислення впливати з особливостей людської природи? Ми не можемо мислити інакше, ніж у відповідності з ними. Але, можливо, є істоти, які здатні це робити. Тоді, наприклад, закон протиріччя не слід вважати цілком об'єктивним. Гранічна ситуація – чи підвладно протиріччя Богу? Якщо виявити в цьому питанні нерішучість, психологізм виявиться непереможним.

У 7-му «Досвіді» Тетенс намагається розв'язати ці проблеми. Перш за все, він класифікує можливі статуси існування логічних законів, використовуючи в якості прикладу закон протиріччя. Він виокремлює три варіанти. У першому випадку ми просто констатуємо, що, наприклад, не можемо «ані уявляти, ані мислити чотирикутний круг», або, у загальному випадку, положення «А є не-А» [13, В.1,541]. У другому ми стверджуємо, що «чотирикутний круг, або взагалі положення «А є не-А», взагалі не мислимо, поза будь-яких обмежень, і не може уявлятися чи мислитися будь-якою здатністю мислення». Нарешті, у третьому випадку додається, що «подібна немислима, або суперечлива, річ не є дійсним об'єктом, чуттєвою річчю і не може ані бути нею, ані стати нею. Вона об'єктивно неможлива».

Перше положення – дослідний факт. З ним, вважає Тетенс, ніхто не сперечається. Друге і третє – постулати. Проте саме вони, особливо третій, який впливає з другого, «метафізичний» постулат, повинні вирішити долю тих «дивних людей, які наприкінці шістнадцятого і на початку сімнадцятого століття <...> стверджували, що і справжні протиріччя мали б вважатися нами істинами, якби їх откровення було дано в Біблії» [13, В.1,541]. Суб'єктивна немислимість, вважали вони, не означає об'єктивної неможливості.

Що їм можна відповісти? Тетенс відповідає, що розсудок, який мислить протиріччя, так само не можна уявити, як і саме протиріччя. «Сам такий розсудок для людського розсудку – те ж саме, що й чотирикутний круг» [13, В.1,542]. «Іншими словами, вважати, що вираз «А є не-А» є щось, що мислиться якимось іншим розсудком, значить заперечувати закон протиріччя. Отже, цей закон мислення є законом не тільки нашого, але й будь-якого іншого розсудку, і те, що принцип протиріччя є об'єктивним принципом, так само достовірно, як і те, що сам він є істинним принципом. Що може бути більш достовірним?» [13, В.1,542].

У творі «Про загальну спекулятивну філософію» Тетенс також говорить про недостатність суто психологічних досліджень, розглядаючи питання про встановлення «перших загальних основоположень». Ці основоположення встановлюються силою людського розсудка, і ця «сила розсудку, як і сила розсудку також і в інших істотах, навіть в безкінечному розсудку, оскільки ми можемо мати про нього поняття, повинна судити вказаним способом» [12,154]. Цілком справедливо, на нашу думку, А. Круглов порівнює ці думки Тетенса із міркуваннями Е. Гуссерля висловленими в 1-му томі «Логічних досліджень», спрямованими проти психологізму [12,172].

Тетенс, таким чином, є яскравим прикладом філософа, якого відносили до психологістів (про це писали, наприклад, М. Дессуар, А. Ріль та ін.) переважно на підставі того, що він займався психологією, а не на підставі власне його філософсько-психологічної позиції. Насправді позиція Тетенса цілком недвозначна. Інша справа, що вона містить у собі замкнене коло. Виходить, що джерелом нашої впевненості в об'єктивності логічних законів, кінець кінцем, виявляється все ж суб'єктивна немислимість їм протилежного. Іншими словами, Тетенс показує, що із суб'єктивного переконання в істинності логічних законів має впливати віра в їх об'єктивність. Тому психологізм непослідовний. Але і антипсихологісти не мають великих підстав радити, оскільки думка про об'єктивність цих законів ґрунтується все ж на суб'єктивному переконанні. Тому можна сказати, що реальним результатом дослідження Тетенса є вказівка на те, що саме питання про психологізм містить у собі псевдопроблему. Рішення, яке він пропонує, не може задовольнити ані прихильника, ані противника об'єктивності логічних законів. При цьому незрозуміло, як можна з ним переконливо сперечатись. Отже, проблема психологізму була частково розв'язана Тетенсом ще до її «офіційної» постановки у ХІХ ст.

Підводячи підсумки зазначимо, що Йоганн Ніколас Тетенс цілком заслуговує на більшу увагу не тільки істориків психології, але й істориків філософії. Його філософська психологія являє собою оригінальне вчення, яке увібрало в себе кращі досягнення в цій царині філософських досліджень ХVІІ–ХVІІІ ст., зокрема Дж. Локка, Д. Юма, Хр. Вольфа та інших німецьких філософів цього часу. Тетенс, безумовно, певним чином вплинув у цій царині на І. Канта, а також випередив деякі подальші здобутки розвитку наукової психології ХІХ ст., зокрема в напрямку математичного експериментаторства. Нарешті, ми знаходимо у нього досить цікаву і оригінальну постановку питання, яке, власне, згодом стало ключовою проблемою дискусії між психологізмом і антипсихологізмом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. При цьому сам Тетенс, віддаючи належне суто психологічним методам дослідження, одночасно ставить їх в межі загальнометафізичного обґрунтування, що дає підстави для подо-

лання однобічностей, які достатньою мірою проявлялись у подальшому розгортанні цієї дискусії.

Література

1. Болтунов А. Понятие эмпиризма в немецкой психологии XVIII в. // Вопросы философии и психологии. – 1912. – Кн. I (111). – С.40–60.
2. Васильев В.В. История философской психологии. Западная Европа – XVIII век / 2-е, доп. изд. – Режим доступа: <http://www.philos.msu.ru/community/staff/vasiliev/>
3. Васильев В.В. Учение о душе в философии XVIII века: Учебное пособие. – Барнаул: Изд-во АГУ, 2000. – 132 с.
4. Васильев В.В. Философская психология И. Н. Тетенса и современные мифы о сознании // Философия сознания: история и современность. – М., 2003. – С.36–57.
5. Жучков В.А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения. – М., 1989.
6. Жучков В.А. И.Н. Тетенс – выдающийся предшественник Канта // Историко-философский ежегодник '95 / Отв. ред. Н. В. Мотрошилова; РАН, Ин-т философии. – М., 1996. – С.9–32.
7. Жучков В.А. Из истории немецкой философии XVIII в. Предклассический период: От вольфовской школы до раннего Канта / РАН. Ин-т философии. – М., 1996. – 260 с.
8. Круглов А.Н. И.Н. Тетенс и дискуссия о метафизике в немецкой философии второй половины XVIII века : Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.03. – М., 2005. – 432 с.
9. Круглов А.Н. И.Н. Тетенс и исторический контекст его сочинения «О всеобщей спекулятивной философии» // Вопросы философии. – 2002. – № 12.
10. Круглов А.Н. О философской позиции И.Н. Тетенса в его сочинении «О всеобщей спекулятивной философии» // Вопросы философии. – 2003. – № 7. – С.138–146.
11. Круглов А.Н. Понятие трансцендентального у Канта и Тетенса // <http://www.philosophy.ua/ua/org/uph/kant/arc/conf/doc:int=158>
12. Тетенс И.Н. Из сочинения «О всеобщей спекулятивной философии» // Вопросы философии. – 2002. – № 12; 2003. – № 7. – С.147–176.
13. Tetens Johannes Nikolaus. Philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung. – В. I–II. – Leipzig, 1777. – Режим доступа: [http://books.google.com/b](http://books.google.com/book?id=dmIAAAAAMAAJ&printsec=titlepage&hl=de&output=text)

Гоян И.М. Философско–психологическая проблематика в Немецком Просвещении XVIII века: И. Тетенс

Рассматривается философско–психологическое учение оригинального философа Йоганна Тетенса, в контексте значения его взглядов для последующего развития отношений между философией и психологией в XIX в.

Ключевые слова: *Немецкое просвещение, психологизм, антипсихологизм.*

Goyan, I.M. Consideration of philosophic and psychological issues in the German Enlightenment of the 18th century: J. Tetens

Review of the system of philosophy and psychology of one of the most prominent figure of the German Enlightenment, protean scientist and ingenious philosopher Johann Tetens in the context of significance of his views for further development of relation between philosophy and psychology in the 19th century.

Key words: *The German Enlightenment, psychological analyses, anti-psychological analyses.*